
RELIGIJA, DIGITALNI MEDIJI IN EPIDEMIJA COVIDA - 19

M a r c u s M o b e r g ,
A l e š Č r n i č

Uvod

Človekova duhovnost in religioznost sta se skozi zgodovino zmeraj razvijali v povezavi s siceršnjim kulturnim in tehnološkim razvojem. Velike prelomnice v tem razvoju so povzročile tudi korenite, včasih revolucionarne spremembe v načinih religioznosti. Omeniti velja vsaj izum pisave, ki pripelje do prej nezamisljivih oblik religioznosti; izum tiska omogoči reformacijo z vsemi njenimi revolucionarnimi posledicami; množična raba televizije prek pojava teleevangelistov ter vseh nadaljnjih korakov stikanja in mešanja religije in popkulture pa pripelje do megacerkva, v okviru katerih danes svoje religijske dejavnosti združuje najbrž večina Američanov, običajnemu Evropejcu pa vzbujajo predvsem čudenje. Sodoben, izjemno hiter tehnološki razvoj spletnih in drugih digitalnih tehnologij v marsičem občutno presega domet prejšnjih medijev in odpira številne popolnoma nove razsežnosti. Nove tehnologije, ki so že postale običajen del vsakdana večine prebivalcev (vsaj zahodnjaškega) sveta, so posebne vsaj v tem, da omogočajo tudi interaktivno dvo- in večsmerno komunikacijo. Njihov bliskovit razvoj pomembno določa načine človekovega bivanja v začetku 21. stoletja, ki v marsičem postajajo (včasih tudi radikalno) drugačni od tistih, ki smo jih bili vajeni doslej. Področje religije in duhovnosti pri tem ne more biti izjema.

V tem članku strnjeno zarišemo osnovne konture soočanja religijskih skupnosti s hitro razvijajočimi se digitalnimi tehnologijami, potem predstavimo razvoj raziskovanja še relativno mladega področja religije

in digitalnih medijev s pregledom temeljne literature in raziskav, pri čemer se posebej osredinimo na intenzivirano rabo digitalnih tehnologij v tudi z religijo povezane namene, ki jo je med letoma 2020 in 2021 povzročila svetovna pandemija covid19. Na koncu na kratko predstavimo še mednarodni raziskovalni projekt Religijske skupnosti v virtualni dobi, iz katerega izhaja ta tematski blok.

Odzivi religijskih skupnosti na razmah spleta in digitalnih medijev

Religijske skupnosti so razmah digitalnih tehnologij sprejele na različne načine, raziskave kažejo, da vzbujajo pri njih enako mero optimizma kot skrbi. Po eni strani jim splet in digitalne tehnologije zagotavljajo prej nepredstavljive možnosti za komunikacijo s privrženci in interakcije med njimi, hkrati pa tudi za prenos sporočil širši javnosti, ne le v lokalnih in regionalnih okoljih, temveč praktično po vsem svetu. Po drugi strani splet sodobnemu globaliziranemu posamezniku omogoča (prav tako prej nepredstavljive) možnosti, da pride v stik s tako rekoč vsakim obstoječim religijskim ali duhovnim naukom ali/in prakso. Posledično se številne religijske skupnosti soočajo s številnimi – tako namišljenimi kot dejanskimi – načini, na katere lahko digitalni mediji ogrožajo tradicionalne strukture religijskih avtoritet¹, saj širijo in demokratizirajo dostop do informacij, s tem pa tudi odpirajo prostor za pojav novih, uradno nepriznanih avtoritet.²

Svetovni splet že od začetkov splošne javne rabe uporabljajo različne krščanske skupnosti, njihovi odzivi pa so zelo raznoliki. Že v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja so številne katoliške in protestantske skupnosti vse intenzivneje uporabljale razvijajoči se splet, od takrat je

¹ Heidi Campbell, »Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society,« *Journal of the American Academy of Religion* 80, št. 1 (2012), 64–93, <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfr074>; Pauline Hope Cheong, »Authority,« v *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, ur. Heidi Campbell (London: Routledge, 2013), 72–87.

² Cheong, *Authority in Digital Religion*, 72; Ruth Ilman in Sofia Sjö, »Religion and the Media: Continuity, Complexity, and Mediatization,« v *Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries*, ur. Inger Furseth (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 193–250.

»krščanska raba digitalnih medijev močno prežeta s protehnološkim diskurzom, ki spodbuja posebne oblike sodelovanja.«³

Nasprotno je v številnih islamskih okoljih širjenje spleta in digitalnih medijev naletelo na veliko več sumničavosti in zaskrbljenosti, zlasti glede ohranjanja tradicionalnih islamskih avtoritativnih in oblastnih struktur⁴. Že od začetkov in vse do danes je med muslimani močno prisotna zaskrbljenost zaradi širjenja »zavajajočih informacij« o islamu na spletu⁵. Resni pomisleki so med drugim vzniknili po pojavu in širjenju spletnih mujtahidov, tj. avtoritativnih razlagalcev religijskih vprašanj, predvsem razlage Korana ali hadisa (ijtihad), ter po pojavu izrekanja spletnih fatev (odločitev o nekem vprašanju na podlagi islamskega prava)⁶. A čeprav muslimanski diskurz o spletu še vedno zaznamuje določena stopnja zaskrbljenosti in sumničavosti, smo v zadnjih desetletjih vendarle priča eksplozivni rasti spletnih vsebin, povezanih z islamom, skupaj z opaznim povečanjem prisotnosti različnih vrst islamskih akterjev v vseh vrstah digitalnih medijev, vključno z družbenimi omrežji⁷.

³ Heidi Campbell, *When Religion Meets New Media* (New York: Routledge, 2010), 136; glej tudi Marcus Moberg, in Sofia Sjö, ur., *Digital Media, Young Adults, and Religion: An International Perspective* (London: Routledge, 2020); Knut Lundby idr., »Religion and the Media: Continuity, Complexity, and Mediatization,« v *Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries*, ur. Inger Furseth (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 193–250.

⁴ Gary R. Bunt, *Hashtag Islam: How Cyber-Islamic Environments Are Transforming Religious Authority* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2018); Marcus Moberg, Sawsan Kheir in Habibe Erdis Gökse, »Religion and Internet Use among Young Adult Muslims in Israel and Turkey: Exploring Issues of Trust and Religious Authority,« *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 9, št. 3 (2020), 347–367, <https://doi.org/10.1163/21659214-BJA10015>.

⁵ Ruziana Z. Wan-Chik, »Information Credibility Assessment of Islamic and Quranic Information on the Web,« v *Proceedings of the 9th International Conference on Ubiquitous Information Management and Communication – IMCOM '15*, <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=2701126>.

⁶ Jon W. Anderson, »The Internet and Islam's New Interpreters,« v *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, ur. Dale E. Eickelman (Bloomington: Indiana University Press, 1999); Campbell, *When Religion Meets New Media*, 32–33; Wan-Chik, »Information Credibility Assessment of Islamic and Quranic Information on the Web,« 1–10.

⁷ Dale F. Eickelman, ur., *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere* (Bloomington: Indiana University Press, 1999); Gary R. Bunt, *Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments* (London: Pluto Press, 2003); Bunt, *Hashtag Islam*; Mohammed El-Nawawy, *Islam Dot Com: Contemporary Islamic Discourses in Cyberspace* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).

Raziskovanje področja religije in digitalnih medijev

Že od začetkov uporabe svetovnega spleta in digitalnih medijev v religijskem življenju je bilo to predmet religiološkega zanimanja. Hitro so se pojavile fokusirane tematske raziskave, kmalu je vzniknila tudi specializirana znanstvena literatura. Najprej je treba omeniti knjižno zbirko založbe Routledge z naslovom Študije religije in digitalne kulture (*Studies in Religion and Digital Culture*) in specializirano znanstveno revijo založbe Brill (*Journal of Religion, Media and Digital Culture*). Pojavili so se številni obsežni zborniki in posebne tematske številke različnih znanstvenih revij, ki podajajo ključne razprave, koncepte, vidike in vrste analiz na tem področju,⁸ ter tudi množica monografij, ki se osredinjajo na odnos med digitalnimi mediji in določenimi vrstami religij ali religijskih skupnosti.⁹ Nekaj publikacij se je natančneje osredotočilo na družbena omrežja oz. družbene medije,¹⁰ analizirajo predvsem različne vrste religijskih vsebin, ki jih je mogoče najti na velikih in široko uporabljenih platformah, in raznovrstne dejavnosti religijskih skupnosti na družbenih medijih.

Resno sistematično in poglobljeno raziskovanje presečišč religije in digitalnih medijev se pojavi na prelomu iz 20. v 21. stoletje. Razvoj tega raziskovanja je mogoče analitično spremljati skozi štiri glavne (čeprav deloma prekrivajoče se) zaporedne faze ali valove, pri čemer vsak izraža ter se odziva na postopno širjenje spleta in kontinuiran razvoj digitalnih tehnologij.¹¹ Raziskave prvega vala, ki se začne že v devetdesetih

⁸ Glej Campbell, *Digital Religion*; Marcus Moberg in Sofia Sjö, ur., *Digital Media, Young Adults, and Religion*.

⁹ Campbell, *When Religion Meets New Media*; Tim Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media* (New York: Routledge, 2017); Bunt, *Islam in the Digital Age*; Gary R. Bunt, *iMuslims: Rewiring the House of Islam* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2009); Bunt, *Hashtag Islam*; Marta Kołodziejska, *Online Catholic Communities: Community, Authority, and Religious Practice in the Internet Age* (London: Routledge, 2018); Giulia Evolvi, *Blogging My Religion: Secular, Muslim, and Catholic Media Spaces in Europe* (London: Routledge, 2018).

¹⁰ Cheong idr., »Critical Methods and Theoretical Lenses in Digital Religion Studies,« 5–14.; Marie Gillespie, David Herbert in Andy Greenhill, ur., *Social Media and Religious Change* (London: Routledge, 2013).

¹¹ Campbell, *Digital Religion*, 64–65; Mia Lövhelm in Heidi A. Campbell, »Considering Critical Methods and Theoretical Lenses in Digital Religion Studies,« *New Media & Society*, 19,

letih, so se večinoma osredinjale na prisotnost religijskih skupnosti in akterjev na spletu (npr. uradne spletne strani religijskih skupnosti) in mapiranje različnih vrst religijskih vsebin na spletu. Proučevale so predvsem načine, na katere splet religijskim skupnostim zagotavlja nove forume za komunikacijo, izmenjavo informacij in tudi za prozelitizem.¹² Te zgodnje raziskave so potekale v času, ko je splet šele začel postajati široko dostopen. Pogosto so vsebovale precej daljnosežne napovedi o tem, kako bo širjenje spleta in digitalnih tehnologij revolucionarno spremenilo načine religioznosti v prihodnosti,¹³ in čeprav te niso bile popolnoma neutemeljene, so se vendarle izkazale za preveč ambiciozne.

Drugi val raziskovanja (okvirno med letoma 2000 in 2008) je pomenil pomemben korak naprej, ko je razširil analitično pozornost na konkretne načine dejanskih konfiguracij religijskih skupnosti in izvajanja religijskih praks na spletu.¹⁴ V tem obdobju se izoblikuje razlikovanje med »religijo na spletu« in »spletno religijo«, ki ga je že leta 2000 uvedel kanadski sociolog Christopher Helland.¹⁵ V osnovi se religija na spletu nanaša na vse vrste vsebin ali informacij o religijah in raznovrstnih duhovnih praksah, ki jih je mogoče najti na spletu, spletna religija pa označuje religijske in duhovne prakse, ki obstajajo primarno ali izključno na spletu. Primeri spletne religije, če jih navedemo le nekaj, vključujejo spletne krščanske skupine za študij Svetega pisma in molitev, spletna mesta za izvajanje hindujske *pudže* (temeljnega daritvenega obreda), spletno branje iz kart za tarot ipd. V tem obdobju so digitalne tehnologije začele tehnično omogočati več novih oblik ne-

št. 1 (2017): 5–14, <https://doi.org/10.1177/1461444816649911>.

¹² Jeffrey K. Hadden in Douglas E. Cowan, ur., *Religion on the Internet* (London: Elsevier Science and Technology Press, 2000).

¹³ Npr. B. E. Brasher, *Give Me That Online Religion* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2004); David Holmes, *Communication Theory: Media, Technology, Society* (London: Sage, 2005).

¹⁴ Mia Lövhheim, *Intersecting Identities: Young People, Religion and Interaction on the Internet* (Uppsala: Uppsala University, 2004); Lorne L. Dawson in Douglas Cowan, ur., *Religion Online: Finding Faith on the Internet* (London: Routledge, 2004); Morten T. Højsgaard in Margit Warburg, ur., *Religion and Cyberspace* (London: Routledge, 2005); Heidi A. Campbell, *Exploring Religious Community Online: We Are One in the Network* (Bruselj: Peter Lang, 2005).

¹⁵ Christopher Helland, »Online Religion/Religion Online and Virtual Communitas,« v *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*, ur. Jeffrey K. Hadden in Douglas E. Cowan (London: Elsevier Science and Technology Press, 2000), 205–24.

posredne spletne interakcije, zato so tudi uradna spletišča religijskih skupnosti postopoma začela vključevati vse več interaktivnih elementov in spleta ne uporabljajo več kot le še eno vrsto enosmerne platforme za komunikacijo in širjenje informacij. Proti koncu prvega desetletja 21. stoletja je razlikovanje med religijo na spletu in spletno religijo postalo manj enopomensko, saj je vse težje ločiti zagotavljanje religijskih informacij od dejanskega izvajanja religije na spletu. Raziskave drugega vala so zato zaznamovale splošen prehod s predhodnega glavnega poudarka na vsebinah na spletu, povezanih z religijo, na trajnejši poudarek na to, kako digitalne tehnologije oblikujejo načine religijskih dejavnosti religijskih skupnosti in posameznikov¹⁶. Zaradi tega premika fokusa so raziskovalci začeli posvečati vse več pozornosti povezavam med spletnim in *off-line* religijskim/duhovnim življenjem in dejavnostmi ljudi. Splošno spoznanje teh raziskav je bilo, da so spletne religijske dejavnosti ljudi običajno tesno zrcalile njihove dejavnosti v fizičnem življenju. Kadar gre za verovanja in religijske prakse, je torej pomembno ugotoviti, da se spletni svet po navadi v veliki meri ujema z *off-line* svetom. Z razvojem spleta in digitalnih tehnologij, ki so postopoma postale sestavni, rutinski in samoumeveni del našega vsakdana, spletni svet ni več tako jasno ločen od »fizičnega«, kot je morda bil nekoč. Kot se je izrazil Floridi, »vse bolj živimo *onlife*«. ¹⁷

Vedno večji poudarek na povezavi med digitalnim svetom in svetom zunaj spleta je postavil temelje za raziskave tretjega in četrtega vala, ki se večinoma osredinjajo na raznolika hibridna religijska okolja, tudi na vključevanje digitalnih elementov v različne vrste religijskih praks v fizičnem svetu¹⁸. Raziskovalci poskušajo na različne načine koncep-

¹⁶ Npr. Lövheim, *Intersecting Identities*; Campbell, *Exploring Religious Community Online*.

¹⁷ Luciano Floridi, *The Fourth Revolution: How the Infosphere Is Reshaping Human Reality* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 43; glej tudi J. Sage Elwell, »The Transmediated Self: Life between the Digital and the Analog,« *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 20, št. 2 (2014): 233–49, <https://doi.org/10.1177/1354856513501423>.

¹⁸ Heidi Campbell, *Digital Religion: Understanding the Intersection of Digital Media and Religion* (London: Routledge, 2013), 60–61; Heidi Campbell in Alessandra Vitullo, »Assessing Changes in the Study of Religious Communities in Digital Religion Studies,« *Church, Communication and Culture* 1, št. 1 (2016): 74, <https://doi.org/10.1080/23753234.2016.1181301>; Campbell in Lövheim, *Digital Religion: Understanding the Intersection of Digital Media and Religion*.

tualizirati širjenje in hkratni obstoj niza spletnih platform, ki delujejo tako, da so meje med spletnim in nespletnim (in posledično tudi med javnim in zasebnim) vse bolj prepustne. Evolvi¹⁹ je na primer uvedla koncept »hipermediiranih religijskih prostorov« – z njim opisuje digitalne medijske platforme, ki delujejo na način zamegljevanja ali mešanja prejšnjih kategorij prostorov za družbeno interakcijo, ki se nahajajo znotraj, zunaj ali na mejah uveljavljenih religijskih skupnosti. Hoover in Echchaibi sta vpeljala koncept »tretjih prostorov«, s katerim označujeta spletne »konceptualne projekte ustvarjanja pomenov, ki nastopajo, kot da so ustvarili prostore konstruktivnega delovanja«. ²⁰

Pomembna raziskovalna pozornost četrtega vala je religija in/na družbenih omrežjih. To je seveda posledica razvoja družbenih omrežij iz prejšnje teme v glavno raziskovalno temo v splošnih študijah digitalnih medijev,²¹ kar ne more biti posebno presenečenje glede na to, da so družbena omrežja že skoraj dve desetletji sestavni del vsakdanjega življenja velikega števila ljudi po vsem svetu.²² Pri tem pa velja opozoriti, da čeprav so družbeni mediji posebna (in po tukaj predstavljeni tipologiji doslej zadnja) faza v širšem razvoju mobilnih digitalnih komunikacij, ostaja »očitno s prejšnjimi uporabami spleta toliko diskontinuitet kot kontinuitet«. ²³ Omeniti velja tudi, da je splošna »datafikacija« družbe, h kateri je dodatno prispevalo širjenje družbenih medijev, spodbudila obrat k »digitalnim metodam« in bistveno spremenila »načine izvajanja humanističnih in družboslovnih raziskav«. ²⁴

¹⁹ Evolvi, *Blogging My Religion: Secular, Muslim, and Catholic Media Spaces in Europe*.

²⁰ Stewart M. Hoover in Nabil Echchaibi, ur., *The third Spaces of Digital Religion* (London: Routledge, 2023).

²¹ José van Dijck, *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

²² Caroline Tagg in Philip Sargeant, »Negotiating Social Roles in Semi-public Online Contexts,« v *Social Media Discourse, (Dis)identifications and Diversities*, ur. S. Leppänen, S., E. Westinen in S. Kytölä (New York: Routledge, 2017), 213.

²³ Daniel Miller idr., *How the World Changed Social Media* (London: UCL Press, 2016), 11.

²⁴ David M. Burgess idr., *Digital Methods: Introduction and Implementation* (London: Routledge, 2017), 1–2.

Izraz »družbena omrežja« oz. »družbeni mediji« se je širše populariziral in vključil v pogovorni jezik okoli leta 2008.²⁵ Čeprav družbeni mediji zajemajo množico različnih tipov in oblik platform in mobilnih aplikacij,²⁶ ostajajo povezani predvsem z velikimi in globalno razpršenimi tako imenovanimi »družbenimi omrežnimi mesti« (SNS – *Social Networking Sites*), kot sta Facebook in X, in platformami, ki so namenjene predvsem razširjanju »uporabniških vsebin« (UGC – *User Generated Content*), npr. YouTube, Instagram, TikTok. V najširšem pomenu torej izraz družbeni mediji označuje »tiste digitalne platforme, storitve in aplikacije, ki so zasnovane na povezovanju izmenjave vsebin, javnega komuniciranja in medosebnega povezovanja«.²⁷ Ker ljudje običajno komunicirajo prek več oblik družbenih medijev, je današnje okolje družbenih medijev najustrezneje razumeti kot polimedijsko okolje.²⁸

Raziskave o religiji v različnih kontekstih družbenih medijev so se doslej večinoma osredinjale na številne specifične teme. Kot nadaljevanje »tradicionalnega« glavnega poudarka v raziskavah religije in digitalnih medijev sta precejšnje pozornosti deležna prisotnost in udejstvovanje religijskih skupnosti na platformah družbenih medijev.²⁹ Številni raziskovalci proučujejo vse večjo vlogo, ki jo lahko imajo družbeni mediji pri oblikovanju in krepitvi povezav in (pogosto namišljenih) skupnosti.³⁰ Več študij primerov se osredinja na to, kako lahko družbeni mediji posameznikom omogočajo prostore za izražanje različnih vrst individualnih stališč, povezanih z religijo (vključno z nereligioznimi

²⁵ Jill Walker Rettberg, »Self-Representation in Social Media,« v *The SAGE Handbook to Social Media*, ur. Jean Burgess, Alice Marwick in Thomas Poell (London: SAGE Publications, 2017), 429–43.

²⁶ Burgess idr., *Digital Methods*, 3.

²⁷ Prav tam, 1.

²⁸ Miller idr., *How the World Changed Social Media*, 4.

²⁹ Npr. Moberg in Sjö, ur., *Digital Media, Young Adults, and Religion*.

³⁰ Mark D. Johns, »Voting 'Present': Religious Organizational Groups on Facebook,« v *Digital Religion, Social Media and Culture: Perspectives, Practices and Futures*, ur. P. H. Cheong idr. (New York: Peter Lang, 2012), 151–68; Tim Hutchings, »Creating Church Online: Networks and Collectives in Contemporary Christianity,« v *Digital Religion, Social Media and Culture: Perspectives, Practices and Futures*, ur. P. H. Cheong idr. (New York: Peter Lang, 2012), 207–25.

stališči), ter kako lahko ustvarijo možnost za ponovne premisleke, spremembe in preoblikovanja danih religijskih identitet in vlog.³¹

Podobno kot pri raziskovanju družbenih medijev na splošno je bil doslej tudi večji del raziskav religije in družbenih medijev osredinjen na tako imenovane populacije WEIRD (*Western, Educated, Industrialised, Reach, Developed*), tj. »na tiste, ki prebivajo v zahodnjaških, izobraženih, industrializiranih, bogatih in razvitih državah.«³² Tako je danes na voljo veliko podatkov o uporabi spleta in družbenih medijev zahodnjaškega prebivalstva za namene, povezane z religijo,³³ podrobnejši podatki o nezahodnjaškem prebivalstvu pa so še vedno precej redki.

Raziskovanje vpliva epidemije covid-19 na z religijo povezano uporabo digitalnih medijev

V zadnjih štirih letih so bile objavljene številne raziskave o vplivu pandemije covid-19 na religijske skupnosti – osredinjajo se na dostopnost,³⁴ religijsko avtoriteto,³⁵ duševno zdravje,³⁶ pripadnost,³⁷

³¹ Npr. Koen Leurs, Eva Midden in Sandra Ponzanesi, »Digital Multiculturalism in the Netherlands: Religious, Ethnic, and Gender Positioning by Moroccan-Dutch Youth,« *Religion & Gender* 2, št. 1 (2012): 150–75, <http://dx.doi.org/10.18352/rg.36>; Elif Kavakci in Camille R. Kraepelin, »Religious Beings in Fashionable Bodies: The Online Identity Construction of Hijab Social Media Personalities,« *Media, Culture & Society* 39, št. 6 (2017): 850–68, <https://doi.org/10.1177/0163443716679031>; Evelina Lundmark, »'This is the Face of an Atheist': Performing Private Truths in Precarious Publics« (PhD dissertation, Uppsala University, 2019).

³² Burgess idr., *Digital Methods*, 3.

³³ Npr. Pew Research Center, *Social Media Use in 2018* (Washington, D.C.: Pew Research Center, 2018).

³⁴ Giuseppina Addo, »Join the Holy Spirit on Zoom: African Pentecostal Churches and Their Liturgical Practices during COVID-19,« *Approaching Religion* 11, št. 2 (2021): 45–61. <https://doi.org/10.30664/ar.107728>.

³⁵ Amin Al-Astewani, »To Open or Close? COVID-19, Mosques and the Role of Religious Authority within the British Muslim Community: A Socio-Legal Analysis,« *Religions* 12, št. 1 (2021): 11, <https://doi.org/10.3390/rel12010011>.

³⁶ Simon Dein, Kate Loewenthal, Christopher Alan Lewis in Kenneth I. Pargament, »COVID-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research,« *Mental Health, Religion & Culture* 23, št. 1 (2020): 1–9, <https://doi.org/10.1080/13674676.2020.1768725>.

³⁷ Rebecca Duncan in Johan Höglund, »Decolonising the COVID-19 Pandemic: On Being in This Together,« *Approaching Religion* 11, št. 2 (2021): 115–31, <https://doi.org/10.30664/ar.107743>; Rivi Frei-Landau, »'When the Going Gets Tough, the Tough Get-Creative': Israeli Jewish Religious Leaders Find Religiously Innovative Ways to Preserve Community Members' Sense of Belonging and Resilience during the COVID-19 Pandemic,« *Psychological Trauma*:

družbene odnose,³⁸ potrošniško izbiranje in zapuščanje cerkva,³⁹ živečo (*lived*) religioznost,⁴⁰ krščanski nacionalizem⁴¹ itd. Na področju digitalne religiozologije odnos med religijskimi skupnostmi in pandemijo obravnavamo zlasti ob upoštevanju teoretičnih spoznanj komunikologinje Heidi A. Campbell.⁴²

Raziskave obravnavajo tudi različne vidike obrednih in drugih religijskih dejavnosti: obredno avtoriteto,⁴³ komunikacijo⁴⁴ in elastičnost⁴⁵ ter spremembe/prilagoditve religijskih dejavnosti, da bi bolj ustrezale virtualnim prostorom.⁴⁶ Kot pokaže Campbell,⁴⁷ so religijski voditelji med pandemijo pri oblikovanju religijskih dejavnosti na spletu uporabljali zlasti tri strategije: najpogostejša je bila bolj ali manj neposreden »prenos« dogodkov na splet, druga je bila strategija »prevajanja«, tj. kako so akterji poskušali obredje prilagoditi spletu, tretja pa je bila »preoblikovanje«

Theory, Research, Practice, and Policy 12, S1 (2020), S258–S260, <https://doi.org/10.1037/traa000822>.

³⁸ Helen Parish, »The Absence of Presence and the Presence of Absence: Social Distancing, Sacraments, and the Virtual Religious Community during the COVID-19 Pandemic,« *Religions* 11, št. 6 (2020): 276, <https://doi.org/10.3390/rel11060276>.

³⁹ Nicholas J. Higgins in Paul A. Djupe, »Congregation Shopping during the Pandemic: A Research Note,« *Journal for the Scientific Study of Religion* 61 (2022): 726–36, <https://doi.org/10.1111/jssr.12802>.

⁴⁰ Eline Huygens, »Practicing Religion during a Pandemic: On Religious Routines, Embodiment, and Performativity,« *Religions* 12, št. 7 (2021), 494, <https://doi.org/10.3390/rel12070494>.

⁴¹ Samuel L. Perry, Andrew L. Whitehead in Joshua B. Grubbs, »Save the Economy, Liberty, and Yourself: Christian Nationalism and Americans' Views on Government COVID-19 Restrictions,« *Sociology of Religion* 82, št. 4 (2020): 426–46, <https://doi.org/10.1093/socrel/sraa047>.

⁴² Glej Heidi A. Campbell, *Exploring Religious Community Online: We Are One in the Network* (Bruselj: Peter Lang, 2005); Heidi A. Campbell, *When Religion Meets New Media* (New York: Routledge, 2010).

⁴³ Loïc Bawidamann, Laura Peter in Rafael Walthert, »Restricted Religion: Compliance, Vicariousness, and Authority during the Corona Pandemic in Switzerland,« *European Societies* 23 (2020): 637–57, <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1833068>.

⁴⁴ Kyle K. Schiefelbein-Guerrero, ur., *Church after the Corona Pandemic: Consequences for Worship and Theology* (Cham: Springer, 2023).

⁴⁵ Monica Cornejo-Valle in Borja Martin-Andino, »Elastic Rituals: A Multi-Religious Analysis of Adaptations to the COVID-19 Crisis,« *Religions* 14, št. 6 (2023): 773, <https://doi.org/10.3390/rel14060773>.

⁴⁶ Addo, »Join the Holy Spirit on Zoom,« 45–61; Campbell, *Digital Religion*; Schlag in Nord, *The Corona Pandemic and Dynamics of Digital Innovation and Transformation*.

⁴⁷ Campbell, *Digital Religion*.

tradicionalnega obredja na bolj ekspliciten način, na primer v bolj dialoško smer. Pri tem pa ne gre zmeraj brez konfliktov – v primeru danske evangeličanske luteranske cerkve je na primer javna razprava o alternativnem virtualnem obhajilu ustvarila eno od oblik obrednih konfliktov.⁴⁸

Mednarodne raziskave so se doslej večinoma osredinjale na učinke pandemije na krščanske skupnosti. Verjetno največji tovrstni raziskovalni projekt je CONTOC – Cerkev na spletu v času korone (*Churches Online in Times of Corona*), ki je se je osredotočil zlasti na spremembe in nove prakse digitalnega komuniciranja znotraj raznovrstnih krščanskih skupnosti v posebnih okoliščinah pandemije. Končno poročilo,⁴⁹ objavljeno konec leta 2023, analitično predstavlja empirične podatke iz kar štiriindvajsetih držav – prvotna raziskovalna pozornost je bila usmerjena na nemško govoreča območja Nemčije, Avstrije in Švice, potem pa so raziskavo razširili še na Madžarsko, Malto, Nizozemsko, Dansko, Finsko, Švedsko, Veliko Britanijo, ZDA in Kanado ter na Avstralijo, Singapur, Hongkong in Južno Korejo, kot tudi na Argentino, Brazilijo, Čile, Paragvaj in Urugvaj ter Gano, Namibijo in Južnoafriško republiko.

Z vidika geografskega zajema neprimerno manj, z vidika širše vsebinske pozornosti na raznolike religijske tradicije pa občutno bolj ambiciozen je triletni (2022–2025) multidisciplinarni raziskovalni projekt RECOV-19 – Spreminjajoča se vloga religije v družbah, ki so prestale pandemijo covid-19.⁵⁰ Osredinja se na s pandemijo povezane religijske spremembe v petih okoljih: v Kanadi, Nemčiji, Republiki Irski/Severni Irski, Poljski ter Rusiji in Belorusiji. Raziskovalna pozornost je poleg diskurzov o zdravju, bolezni in znanosti ter spreminjajočih se odnosov med religijami in državo usmerjena tudi na prilagoditve religij digitalnemu svetu.

⁴⁸ Lene Kühle in Tina Larsen, »'Forced' Online Religion: Religious Minority and Majority Communities' Media Usage during the COVID-19 Lockdown,« *Religions* 12, št. 7 (2021): 496, <https://doi.org/10.3390/rel12070496>.

⁴⁹ Thomas Schlag, Ilona Nord in Wolfgang Beck, ur., *Churches Online in Times of Corona: Die CONTOC-Studie: Empirische Einsichten, Interpretationen und Perspektiven* (Wiesbaden: Springer, 2023).

⁵⁰ <https://recov19.uni-bremen.de/>, dostop 14. 9. 2024.

Na z digitalizacijo povezane spremembe v religijskih skupnostih različnih tradicij pa se osredinja tudi naš projekt RECOVIRA.

Projekt RECOVIRA – Religijske skupnosti v virtualni dobi

Mednarodni projekt RECOVIRA⁵¹ smo zasnovali raziskovalci iz sedmih evropskih držav (poleg Slovenije še iz Velike Britanije, Danske, Finske, Švedske, Nemčije in Poljske), da bi v svojih državah in primerjalno med njimi proučili učinke sprememb intenzivirane rabe digitalnih tehnologij, v katero je religijske skupnosti potisnila pandemija covid-19. Zanima nas predvsem, kako se oblike, vloge in izkušnje religijskega življenja v Evropi spreminjajo zaradi pospešene rabe sodobnih digitalnih tehnologij.

Raziskava temelji na etnografskih, tako klasičnih kot digitalnih metodah. Izdelali smo študije primerov, ki vključujejo religijske skupnosti različnih tradicij, prepričan in porekel – izbrali smo jih na način, ki nam je omogočil tako etnografsko poglobljenost kot tudi mednarodno primerljivost. V vsaki od sodelujočih držav smo se osredinili na: 1. prevladujoče, 2. že dolgo uveljavljene manjšinske religijske skupnosti ter 3. mlajše in šele uveljavljajoče se religijske skupnosti. V Sloveniji smo tako raziskovali odzive na pandemijo v: 1. Rimskokatoliški cerkvi (RKC), 2. Islamski skupnosti v Republiki Sloveniji in 3. Skupnosti za zavest Krišne, znani tudi kot gibanje Hare Krišna. Po enotnem ključu so se v drugih državah raziskovalno osredinili na strukturno podobne religijske skupnosti, v Nemčiji skoraj enako kot pri nas na RKC, muslimansko skupnost in hindujsko skupnost, na Poljskem na RKC, judovsko in muslimansko skupnost, na Danskem na dansko evangeličansko luteransko cerkev, muslimansko in budistično skupnost, na Švedskem na švedsko evangeličansko luteransko cerkev, judovsko skupnost in afriške diasporične cerkve in skupnosti, na Finskem na finsko evangeličansko

⁵¹ Projekt Religijske skupnosti v virtualni dobi (<https://recovira.org/sl/>) je potekal med 1. novembrom 2022 in 31. oktobrom 2024 in je bil v okviru programa CHANSE ERA-NET Co-fund financiran iz programa Evropske unije Horizon 2020 Research and Innovation (na podlagi pogodbe št. 101004509). Slovenski del smo izvajali raziskovalci Fakultete za družbene vede.

luteransko cerkev, Jehovove priče in budistično skupnost, v Veliki Britaniji pa na anglikansko cerkev, budistično skupnost ter afriške diasporične cerkve in skupnosti.

Poleg strukturno poenotene izbire treh tipov religijskih skupnosti smo nadaljnjo mednarodno primerljivost poskušali zagotavljati s premišljeno izdelano podlago za polstrukturirane intervjuje, ki smo jih izvajali z vodilnimi in običajnimi predstavniki izbranih religijskih skupnosti. Svoje raziskovanje načinov in učinkov hitre digitalizacije religijskega življenja v Evropi za večinske in manjšinske religijske tradicije smo tako natančneje strukturirali v jasneje osredinjene tematske sklope. Podrobneje nas je zanimalo, kako nove razmere spreminjajo področja religijske avtoritete, pripadnosti skupnostim in članstvo v njih, kako se spreminjajo (digitalna) občutenja svetih prostorov, kako (hibridna) raba spleta vpliva na oblikovanje smiselnih in čustveno močnih obrednih dejavnosti ter kaj to pomeni za odnose religijskih skupnosti z okolico in širšo družbo. V skladu s temi glavnimi tematskimi poudarki smo po opravljenih intervjujih izdelali tudi obsežen kodirni list, ki vsebuje skupne krovne kode, znotraj njih pa na ravni podkod fleksibilno omogoča tudi osredinjanje na nacionalno specifične teme.

Poleg tega projekt sestavljajo še trije primerjalni sklopi: 1. kvantitativni sklop strnjeno in primerjalno analizira razpoložljive kvantitativne raziskave o vplivu pandemije na religijsko življenje v sodelujočih državah; 2. sklop o družbenih medijih s pomočjo orodja Pulsar proučuje, kako se izbrane skupnosti predstavljajo in kako so prikazane na družbenem mediju X (v času raziskovanja še Twitter); 3. sklop estetskih analiz z metodologijo performativnih študij analizira spremembe estetike (vizualne, zvočne, izvedbene ...) obrednih in drugih religijskih dejavnosti, ki so posledica prestavitve na splet oz. v hibridna okolja.

Slovenski del raziskave smo še pred etnografskim opazovanjem in intervjuji začeli z netnografijo. Ta je specializirana oblika etnografskega empiričnega raziskovanja, ki se osredinja na skupnosti v digitalnih okoljih. Eden izmed naših prvih raziskovalnih ciljev je bilo mapiranje spletne prisotnosti izbranih treh religijskih skupnosti. Z netnografijo smo zajeli in nato analizirali podatke o tem, kako so izbrane religijske skupnosti v času zaprtja družbenega življenja poskušale vzdrževati svoje religijske dejavnosti s pomočjo spleta in drugih digitalnih tehnologij.

Najprej smo se osredinili na osrednja spletna mesta religijskih institucij, nato pa smo pregledali še profile religijskih skupnosti v družbenih medijih (Facebook, Twitter/X in YouTube) in podrobneje analizirali za naše raziskovalne cilje relevantne vsebine. Skupaj z etnografskimi opazovanji in intervjuji smo tako kar se da celovito zajeli kompleksne načine in učinke intenzivirane rabe spletnih tehnologij med pandemijo in po njej – rezultate slovenskega dela raziskave predstavljamo v naslednjih dveh člankih.

Sklep

Če je bilo religijsko življenje še do pred kratkim mogoče nekakšno zatočišče pred intenzivno digitalizacijo zahodnjaških družb, je pandemija covid-19 to korenito spremenila. Zaradi omejitev družbenega življenja, ki jih je povzročila, so bile tudi religijske skupnosti prisiljene v pospešeno rabo digitalnih tehnologij, da bi lahko v nastalih kriznih razmerah vsaj delno nadaljevale svoje temeljno delo. To je imelo raznovrstne posledice, nekatere se kažejo z zamikom, številne med njimi šele začnemo razumeti.

Tudi po epidemiji ostaja velik del digitalnih tehnologij v rabi raznovrstnih religijskih skupnosti. Vse bolj se širi hibridna raba, ki dele religijskih dejavnosti v fizičnem okolju tudi digitalno prenaša v najrazličnejše medije. To prinaša zelo različne izzive in tudi dolgoročne spremembe. V naši raziskavi Religijske skupnosti v virtualni dobi smo tako rekoč v vseh sodelujočih državah zabeležili številna pričevanja, ki poudarjajo ključni pomen kontinuiranega skupinskega fizičnega deleženja za vzdrževanje smiselnih in vitalnih religijskih skupnosti, ki ga digitalne tehnologije ne morejo nadomestiti. Kljub temu pa bi bilo prehitro sklepanje, da njihova rastoča raba ne more bistveno spremeniti tradicionalnih religijskih dejavnosti, ki potekajo primarno v cerkvah, džamijah, templjih in drugih svetiščih. Te dejavnosti namreč že danes marsikje s pridom dopolnjuje hibridna raba digitalnih tehnologij, ki v nekaterih skupnostih tudi že zaznavno zmanjšuje udeležbo pri fizičnih religijskih dejavnostih. Opazen je tudi porast spletnih religij, ki črpajo iz uveljavljenih religijskih tradicij in delujejo primarno ali izključno na spletu. Ko temu prištejemo množico novih alternativnih duhov-

nosti, ki se pojavljajo v virtualnih sferah, slika postane še pestrejša. Pa dodajmo še umetno inteligenco, glede katere že nekaj časa poteka neusmiljena tekma med največjimi svetovnimi centri moči. In ko pomislimo na nove generacije, rojene v 21. stoletju, za katere se je uveljavila oznaka digitalni domorodci, ker v nasprotju s starejšimi generacijami te tehnologije uporabljajo tako rekoč od rojstva, postane očitneje, da bodo danes ustaljeni načini življenja le težko ostali nedotaknjeni, in to gotovo velja tudi za religijo. Živimo v razburljivem obdobju, za katero bo čas verjetno pokazal, da je vsaj v nekaterih pogledih prelomno. Za njegovo razumevanje bodo potrebne še številne poglobljene raziskave – delne rezultate ene prvih predstavljamo v nadaljevanju.

B i b l i o g r a f i j a

- Addo, Giuseppina. »Join the Holy Spirit on Zoom: African Pentecostal Churches and Their Liturgical Practices during COVID-19.« *Approaching Religion* 11, št. 2 (2021): 45–61. <https://doi.org/10.30664/ar.107728>.
- Al-Astewani, Amin. »To Open or Close? COVID-19, Mosques and the Role of Religious Authority within the British Muslim Community: A Socio-Legal Analysis.« *Religions* 12, št. 1 (2021): 11. <https://doi.org/10.3390/rel12010011>.
- Anderson, Jon W. »The Internet and Islam's New Interpreters.« V *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, ur. Dale F. Eickelman, 41–55. Bloomington: Indiana University Press, 1999.
- Bawidamann, Loïc, Laura Peter in Rafael Walthert. »Restricted Religion: Compliance, Vicariousness, and Authority during the Corona Pandemic in Switzerland.« *European Societies* 23, Sup. 1 (2020), 637–57. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1833068>.
- Brasher, Brenda E. *Give Me That Online Religion*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2004.
- Bunt, Gary R. *Hashtag Islam: How Cyber-Islamic Environments Are Transforming Religious Authority*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2018.
- Bunt, Gary R. *iMuslims: Rewiring the House of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009.
- Bunt, Gary R. *Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*. London: Pluto Press, 2003.
- Burgess, Jean, Alice Marwick in Thomas Poell, ur. *The SAGE Handbook to Social Media*. London: SAGE Publications, 2017.

Campbell, Heidi. *Exploring Religious Community Online: We Are One in the Network*. Bruselj: Peter Lang, 2005.

Campbell, Heidi. *When Religion Meets New Media*. New York: Routledge, 2010.

Campbell, Heidi. »Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society.« *Journal of the American Academy of Religion* 80, št. 1 (2012): 64–93. <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfr074>.

Campbell, Heidi, ur. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. London: Routledge, 2013.

Campbell, Heidi, in Alessandra Vitullo. »Assessing Changes in the Study of Religious Communities in Digital Religion Studies.« *Church, Communication and Culture* 1, št. 1 (2016): 73–89. <https://doi.org/10.1080/23753234.2016.1181301>.

Cheong, Pauline Hope. »Authority.« V *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, ur. Heidi Campbell, 72–87. London: Routledge, 2013.

Cornejo-Valle, Monica, in Borja Martin-Andino. »Elastic Rituals: A Multi-Religious Analysis of Adaptations to the COVID-19 Crisis.« *Religions* 14, št. 6 (2023): 773. <https://doi.org/10.3390/rel14060773>.

Dawson, Lorne L., in Douglas Cowan, ur. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. London: Routledge, 2004.

Dein, Simon, Kate Loewenthal, Christopher Alan Lewis in Kenneth I. Pargament. »COVID-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research.« *Mental Health, Religion & Culture* 23, št. 1 (2020): 1–9. <https://doi.org/10.1080/13674676.2020.1768725>.

Duncan, Rebecca, in Johan Höglund. »Decolonising the COVID-19 Pandemic: On Being in This Together.« *Approaching Religion* 11, št. 2 (2021): 115–31. <https://doi.org/10.30664/ar.107743>.

Eickelman, Dale F., ur. *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*. Bloomington: Indiana University Press, 1999.

El-Nawawy, Mohammed. *Islam Dot Com: Contemporary Islamic Discourses in Cyberspace*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Elwell, J. Sage. »The Transmediated Self: Life between the Digital and the Analog.« *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 20, št. 2 (2014): 233–49. <https://doi.org/10.1177/1354856513501423>.

Evolvi, Giulia. *Blogging My Religion: Secular, Muslim, and Catholic Media Spaces in Europe*. London: Routledge, 2018.

Floridi, Luciano. *The Fourth Revolution: How the Infosphere Is Reshaping Human Reality*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Frei-Landau, Rivi. »‘When the Going Gets Tough, the Tough Get–Creative’: Israeli Jewish Religious Leaders Find Religiously Innovative Ways to Preserve

Community Members' Sense of Belonging and Resilience during the COVID-19 Pandemic.« *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 12, št. 1 (2020), 258–60. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/tra0000822>.

Gillespie, Marie, David Herbert in Andy Greenhill, ur. *Social Media and Religious Change*. London: Routledge, 2013.

Hadden, Jeffrey K., in Douglas E. Cowan, ur. *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. London: Elsevier Science, 2000.

Higgins, Nicholas J., in Paul A. Djupe. »Congregation Shopping during the Pandemic: A Research Note.« *Journal for the Scientific Study of Religion* 61, št. 3–4 (2022): 726–36. <https://doi.org/10.1111/jssr.12802>.

Helland, Christopher. »Online Religion/Religion Online and Virtual Communities.« V *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*, ur. Jeffrey K. Hadden in Douglas E. Cowan, 205–24. London: Elsevier Science, 2000.

Holmes, David. *Communication Theory: Media, Technology, Society*. London: SAGE Publications, 2005.

Højsgaard, Morten T., in Margit Warburg, ur. *Religion and Cyberspace*. London: Routledge, 2005.

Hoover, Stewart M., in Nabil Echchaibi. *The third Spaces of Digital Religion*. London: Routledge, 2023.

Hutchings, Tim. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. New York: Routledge, 2017.

Huygens, Eline. »Practicing Religion during a Pandemic: On Religious Routines, Embodiment, and Performativity.« *Religions* 12, št. 7 (2021): 494. <https://doi.org/10.3390/rel12070494>.

Ilman, Ruth in Sofia Sjö. »Religion and the Media: Continuity, Complexity, and Mediatization.« V *Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries*, ur. Inger Furseth, 193–250. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

Johns, Mark D. »Voting 'Present': Religious Organizational Groups on Facebook« V *Digital Religion, Social Media and Culture: Perspectives, Practices and Futures*, ur. P. H. Cheong idr., 151–68. New York: Peter Lang, 2012.

Kavakci, Elif, in Camille R. Kraeplin. »Religious Beings in Fashionable Bodies: The Online Identity Construction of Hijab Social Media Personalities.« *Media, Culture & Society* 39, št. 6 (2017): 850–68. <https://doi.org/10.1177/0163443716679031>.

Kołodziejska, Marta. *Online Catholic Communities: Community, Authority, and Religious Practice in the Internet Age*. London: Routledge, 2018.

Kühle, Lene, in Tina Larsen. »'Forced' Online Religion: Religious Minority and Majority Communities' Media Usage during the COVID-19 Lockdown.« *Religions* 12, št. 7 (2021): 496. <https://doi.org/10.3390/rel12070496>.

Leurs, Koen, Eva Midden in Sandra Ponzanesi. »Digital Multiculturalism in the Netherlands: Religious, Ethnic, and Gender Positioning by Moroccan-Dutch Youth.« *Religion & Gender* 2, št. 1 (2012): 150–75. <http://dx.doi.org/10.18352/rg.36>.

Lövheim, Mia. *Intersecting Identities: Young People, Religion and Interaction on the Internet*. Uppsala: Uppsala University, 2004.

Lövheim, Mia, in Heidi A. Campbell. »Considering Critical Methods and Theoretical Lenses in Digital Religion Studies.« *New Media & Society* 19, št. 1 (2017): 5–14. <https://doi.org/10.1177/1461444816649911>.

Lundby, Knut. »Religion and the Media: Continuity, Complexity, and Mediatization.« *V Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries*, ur. Inger Furseth, 193–250. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

Lundmark, Evelina. »'This is the Face of an Atheist': Performing Private Truths in Precarious Publics.« PhD dissertation, Uppsala University, 2019.

Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman in Xinyuan Wang. *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press, 2016.

Moberg, Marcus, in Sofia Sjö, ur. *Digital Media, Young Adults, and Religion: An International Perspective*. London: Routledge, 2020.

Moberg, Marcus, Sawsan Kheir in Habibe Erdis Gökse. »Religion and Internet Use among Young Adult Muslims in Israel and Turkey: Exploring Issues of Trust and Religious Authority.« *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 9, št. 3 (2020): 347–67. <https://doi.org/10.1163/21659214-BJA10015>.

Parish, Helen. »The Absence of Presence and the Presence of Absence: Social Distancing, Sacraments, and the Virtual Religious Community during the COVID-19 Pandemic.« *Religions* 11, št. 6 (2020): 276. <https://doi.org/10.3390/rel11060276>.

Perry, Samuel L., Andrew L. Whitehead in Joshua B. Grubbs. »Save the Economy, Liberty, and Yourself: Christian Nationalism and Americans' Views on Government COVID-19 Restrictions.« *Sociology of Religion* 82, št. 4 (2020): 426–46. <https://doi.org/10.1093/socrel/sraa047>.

Pew Research Center. *Social Media Use in 2018*. Washington, D.C.: Pew Research Center, 2018.

Schiefelbein-Guerrero, Kyle K., ur. *Church after the Corona Pandemic: Consequences for Worship and Theology*. Cham: Springer, 2023.

Schlag, Thomas, Ilona Nord in Wolfgang Beck, ur. *Churches Online in Times of Corona: Die CONTOC-Studie: Empirische Einsichten, Interpretationen und Perspektiven*. Wiesbaden: Springer, 2023.

Schlag, Thomas, in Ilona Nord. »*The Corona Pandemic and Dynamics of Digital Innovation and Transformation: Practical Theological Classifications and Out-*

looks.« V *Churches Online in Times of Corona: Die CONTOC-Studie: Empirische Einsichten, Interpretationen und Perspektiven*, ur. Schlag, Thomas, Ilona Nord in Wolfgang Beck, 535–546. Wiesbaden: Springer, 2023.

Tagg, Caroline, in Philip Sargeant. »Negotiating Social Roles in Semi-public Online Contexts.« v *Social Media Discourse, (Dis)identifications and Diversities*, ur. S. Leppänen, S. E. Westinen in S. Kytölä, 213. New York: Routledge, 2017.

van Dijck, José. *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Walker Rettberg, Jill. »Self-Representation in Social Media.« V *The SAGE Handbook to Social Media*, ur. Jean Burgess, Alice Marwick in Thomas Poell, 429–43. London: SAGE Publications, 2017.

Wan-Chik, Ruziana Z. »Information Credibility Assessment of Islamic and Quranic Information on the Web.« In *Proceedings of the 9th International Conference on Ubiquitous Information Management and Communication – IMCOM '15*. dostop 14. 9. 2024, <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=2701126>.